

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.1\(31\).186354](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.1(31).186354)

УДК 009+304

Олександр Михайлюк, Вікторія Вершина

СМІХ І КУЛЬТУРА (СЕМІОТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Робиться спроба розглянути сміх як соціокультурне явище, визначити місце сміху в культурі. Культура розглядається з семіотичної точки зору як знакова система. Сміх знаходиться «на межі» культури. При цьому сміх соціально, історично і культурно обумовлений. В процесі соціальної еволюції сміх набуває знаковості. З семіотичного погляду сміх розглядається як явище, що виникає внаслідок порушення усталеного порядку сигніфікації, втрати знаком свого значення чи набуття ним нового, несподіваного значення та смислу. Сміх постає як свого роду реакція на репресивність культури, та в той же час він зміцнює культуру.

Ключові слова: сміх, культура, семіотика, знак.

Сміх як складний феномен може вивчатися в різних аспектах, залежно від контексту дослідження. Він став об'єктом уваги істориків, філософів, культурологів, психологів тощо. Починаючи з часів Аристотеля по сьогоднішній день проблему співвідношення сміху та культури, місця сміху в культурі, так або інакше, розглядали численні автори. Проте сама проблема залишається дискусійною.

Людина – істота, яка живе не лише у фізичному, але і в знаковому-символічному світі. Е. Кассіпер визначав людину як *animal symbolicum* (тварина символічна). Знаки (символи) постають як універсальні посередники між людиною і реальністю. Реальність дається людині через знаки, але людина також відмежовує себе знаками від реальності. Людина живе у двох світах – природи і культури, речей і знаків. В цьому, перш за все, проявляється амбівалентність культури.

З семіотичної точки зору культура розуміється як знакова система, що по суті є посередником між людиною і навколишнім світом. Культура – це переважно комунікація [Еко 2006: 203]. Явища культури – це знаки і сукупності знаків (тексти), в яких зашифрована соціальна інформація, тобто сенс і зміст, закладені в них людьми. Культура є «макрокодом» суспільства, котрий інтегрує усі системи конвенцій, що функціонують в ньому. Вона включає в себе безліч кодів – поведінкових, естетичних, онтологічних, ідентифікаційних і, разом з тим, сенс, як конфігурацію і перетин різних кодів. Через знаковий простір культура моделює свідомість людини та її уявлення про світ. Закладений в кожній людині «культурний код» дозволяє їй орієнтуватися в усьому різноманітті навколишнього світу, певним чином систематизувати отримувану інформацію і робити свій вибір з об'єктивно наявних можливостей. Але одночасно він обмежує мислення певними рамками

стереотипів, вийти за які індивідуум, як правило, не може. Людина у рамках культури вимушена постійно усвідомлювати себе в певній умовній системі координат. У широкому значенні слова культура може розумітися як неспадкова пам'ять, що виражається в певній системі заборон і приписів, – одночасно є певною єдиною для цього колективу ціннісною структурою [Лотман Ю & Успенский 1994: 338]. Культура завжди репресивна, культура розпочинається із заборон. Репресивність культури визначається репресивністю знаку. Знак вимагає розпізнавання, вміння прочитати, тлумачити його. Означення встановлює правила і умовності. В означеному просторі ми постійно відчуваємо обмеження, тиск і несвободу. «Символічне є репресивним» [Zerzan 1994].

Сміх – це, передусім, культурний феномен і повинен розглядатися в соціокультурному контексті, у взаємозв'язку з усіма іншими культурними явищами. Оскільки в культурі не існує до- і позазнакових утворень, інтерпретація будь-яких феноменів культури повинна розпочинатися з їх семіотичного аналізу, дешифрування [Лотман 2002].

У цьому зв'язку становить інтерес точка зору О. Г. Козинцева, згідно з якою суть гумору при погляді на нього з метарівня, – провал символічної комунікації. Символічна діяльність і передусім мова неминує перетворює людину на актора, що грає ту або іншу соціальну роль. «Природного» стану у людини не існує – у неї є лише культурний стан. Сміх маркує межу культурної ролі, причому не таку межу, де одна серйозна роль змінює іншу, а таку, за якою, – зрив у безролевий стан, в хаос» [Козинцев 2007: 152].

На наш погляд, досить проблематично відносити сміх до «досимволічних комунікативних засобів», «родової пам'яті», що зв'язує поведінку людини з поведінкою його предків. Згідно О. Г. Козинцеву, сміх, посмішка, плач, позіхання опиняються саме в проміжній зоні, за яку змагаються дві системи моторного контролю, – пірамідна і еволюційно древніша екстрапірамідна, а також вегетативна нервова система. «Щоб уникнути плутанини ми не називатимемо їх «мовою» і збережемо цей термін лише за символічними системами», – пише Козинцев [Козинцев 2007: 197]. «Мовою» (у вигляді чітко оформленого коду відповідності між сигніфікатом і сигніфікантом) сміх назвати, звичайно ж, не можна. Сміх – це домовне утворення. І в цьому він подібний до міфу [Шатин 2003].

Людина, за словами О.Г.Козинцева, несвідомо рефлектує з приводу мови і культури. [Козинцев 2007: 161]. Сміх, вважає О.Г.Козинцев, несумісний з мовою, він постає її антагоністом і тимчасовим переривником [Козинцев 2002: 29]. Але, на наш погляд, сміх може доповнювати, супроводжувати мову, посилюючи тим самим її дію. Сміх постає також як реакція на мову. Тобто сміх і мова зовсім не виключають одне одного.

На наш погляд, сміх, в процесі соціальної еволюції набуває знаковості (якщо, припустимо, він і пов'язаний лише з «родовою пам'яттю», як вважає О. Г. Козинцев). Вбачається, що сміх відноситься саме до знаковосимволічної сфери людської діяльності і є суто людською властивістю, хоча і знаходиться «на межі» культури. Ми не знаємо, чи вмінють сміятися тварини, але, вважаємо, почуття гумору у них, скоріше всього, немає, оскільки у тварин є «миттєве споживання» (Ю. М. Лотман пише: «там, де діє миттєве споживання, – брехня не може виникнути» [Лотман 2002: 147]) і немає опосередкованого через знаки. «Homo ridens» передбачає «Animal symbolicum».

Сміх – це явище, так би мовити, з «подвійним дном». З одного боку, сміх соціально детермінований і культурно опосередкований. Сміх є невід'ємною складовою частиною культури. В той же час, сміх спонтанний і природний. Під час сміху пробуджується подавлена в процесі соціалізації індивіда спонтанність і безпосередня стихійність «природної» поведінки. Сміх не можна викликати зусиллям волі. Але сміх – не просто рефлекс, не щось виключно спонтанне – в ньому є певна структура. Сміх – область парадоксу: ми усвідомлюємо, розуміємо жарт, але ми сміємося мимоволі. У процесі сміху свідомість і несвідоме безперервно провокують одне одного і обмінюються ролями з такою швидкістю, з якою передається м'яч у грі [Аверинцев 1992: 11]. Сміх – це фізіологічна реакція, але соціально і культурно опосередкована. У цьому плані сміх можна порівняти зі споживанням алкоголю. П'яний схожий на трикстера. Його тягне до порушення законів, заборон, табу. Уся поведінка п'яного – це суцільна провокація, виклик, скандал. Він хоче усім показати, що усі звичні цінності – ілюзорні, усі ієрархії – фіктивні, так жити не можна. П'яний починає енергійно руйнувати старий порядок речей. Милі витівки і веселі пустощі легко і непомітно перетворюються на злочин [Гурин 2000]. З одного боку, споживання алкоголю соціально і культурно опосередковане і детерміноване (тварини цього не знають), та з іншого – має суто фізіологічно обумовлені прояви та наслідки.

Тут можна також провести певну аналогію з «подвійним підморгуванням» К. Гірца. Навмисне зімкнення повік в умовах існування соціального коду, згідно з яким це сприймається за конспіративний сигнал, і є підморгуванням [Geertz 1973].

Сміх знаходиться на межі поля культури, постає як «своє інше» культури, з яким культура знаходиться в постійній взаємодії та діалозі. «Внутрішньої території у культурної області немає: вона вся розташована на межах, межі проходять всюди, через кожен момент її, систематична єдність культури йде в атоми культурного життя, як сонце відбивається в кожній краплі її. Кожен

культурний акт істотно живе на межах: в цьому його серйозність і значність; абстрагований від меж, він втрачає ґрунт, стає порожнім, зарозумілим, вироджується і помирає» [Бахтин 2003: 282].

Сміх амбівалентний. Амбівалентність – це двоїстість переживання, котра виражається в тому, що одні і ті ж явища викликають у людини одночасно протилежні почуття. Поняття амбівалентності нами розуміється не просто як «механізм єдності полюсів дуальної опозиції, що виключають одне одного, механізм їх взаємної зміни, взаємодоповнення, взаємопроникнення, механізм постійного «переварювання» сенсу через кожен з полюсів» [Ахизер 1991: 10], а як єдність цих полярностей, які є різними проявами єдиного цілого, як двоїстість об'єкту. Сміх не може бути нейтральним. Сміх – це заперечення через підтвердження і одночасно підтвердження через заперечення.

Амбівалентність сміху більш за все виражена в явищі карнавалу, описаного М.М.Бахтінін [Бахтин 1990]. Карнавальний сміх руйнує всяку ієрархію, розвінчує сталі догми, інвертує і знімає опозиції. Свято спонтанне, глибоко емоційне, демократичне і антиінтелектуальне. Невисміяним може бути лише те, що дійсно ірраціональне, неосмислене і не підлягає осмисленню, тобто те, що неокультурно. Концепція карнавалу Бахтіна постає як виражена в алегоричній формі теорія про взаємооборотність знака і незнака, хаосу і впорядкованості або постійної трансформації впорядкованого стану в неврегульоване і навпаки, тобто нероздільному, обопільному взаємопроникненні порядку і безладу як справжнього відображення життя, культури і людського буття. Культура – це, передусім, спосіб покладання сенсу. В процесі «карнавалізації свідомості» відбувається «перевертання сенсів», сенси ставляться під сумнів, між сигніфікатом і сигніфікантом порушується стала відповідність, знаки втрачають конвенційність. Знак виявляється нетотожним ні самому собі, ні тому, на що він вказує. Порушується код культури. У карнавалі розкривається умовність знаку, умовність культури в цілому. Вибудовується «світ шкереберть», де усе вивертається навиворіт, все міняється місцями. Людина опиняється в неозначеному світі, тобто у світі хаосу. Але руйнуючи знаковість, карнавал тим самим набуває знаковості. Карнавал постає, свого роду, «бунтом проти культури», але включеним в культурний код. Він вписується в традиційний, ієрархічний порядок і навіть легітимізує і стабілізує його. Руйнування приручене, критика внесена до коду культури, в її саморегульований і динамічний розвиток.

Стихія і впорядкованість не так вже й протистоять одне одному. Космос виростає з Хаосу. Греки знали, що Діоніс і Аполлон – брати, і тому між ними, кінець кінцем, немає різниці.

Сміх викриває культуру як знакову систему, як систему умовностей. «Функція сміху – оголяти, виявляти правду, роздягати реальність від покривів етикету, церемоніальності, штучної нерівності від усієї складної знакової системи цього суспільства» [Лихачев & Панченко & Поньрко 1984: 20]. При цьому сміховий ефект часто досягається лише за рахунок зняття табу. Тут сміх межує з провокацією, непристойністю. Але провокації і непристойності далеко не завжди смішні. Та сам по собі сміх знаходиться «по той бік добра і зла», як і гра, він лежить поза сферою моральних норм.

Культура постає і як спосіб покладання сенсу. Згідно М.Вебера, людина – це тварина, підвішена на витканій нею самою павутині сенсів. Причому, тварина, найбільш безнадійно залежна у справі впорядкування своєї поведінки від позагенетичних контрольних механізмів, від культурних програм. Не керована моделями, що поставляються культурою, – впорядкованими системами значимих символів, – поведінка людини була б практично некерованою (насправді, була б просто хаосом безглузких дій і спонтанних емоцій), а її досвід – практично неоформленим [Geertz 1973: 5]. Здавалося б, руйнуючи систему умовностей культури, сміх руйнує і цю «павутину сенсів». Але цього, власне, і не відбувається. Насправді, сміх її тільки зміцнює. Він сам стає частиною цієї павутини, вписується в семіотичний культурний контекст. Відбувається «симуляція соціальної матриці», каналізація деструктивних інтенцій, переклад несвідомих, неприйнятних для суспільства бажань і потягів у прийнятні форми. Можна також говорити про роль свята (сміху) як механізму, відволюючого увагу від наявного негативу. Навіть карнавальний сміх, здавалося б, руйнуючи світопорядок, що склався, тільки зміцнює його. Сміх «приручений» культурою.

Культура є вкрай складною, багатошаровою знаковою системою, в якій переплетені між собою безліч знакових систем зі своїми кодами. Саме ця складність і перетин різних кодів робить можливою інтерпретацію знаків з різних знакових систем з використанням неадекватних кодів. Не можна бути грамотним або безграмотним, культурним або некультурним взагалі, можна поводитися правильно або неправильно тільки з точки зору певного культурного коду, мови, семіотичної системи, тобто, системи умовностей. Ситуацію, коли декодування робиться засобами іншого коду в порівнянні з тим, який вживався при кодуванні, У.Еко називає «аберантним декодуванням». Нерозуміння особливостей іншої культури, недотримання її умовностей – знакове і часто виглядає смішним. Смішним виглядає, коли люди намагаються інтерпретувати знаки, що належать іншій системі, іншому коду, іншій мові, за посередництва своєї системи, своєї мови, своєї культури. У наївних поглядах порушується принцип системної конгруентності [Кашкин

2013: 131].

Співпадаючий у своїх межах з межами культури в цілому, сміх тимчасово звільняє нас від ціннісних нормативів самої цієї культури [Левченко 2011: 77]. Але ж сміх оцінюючий, ціннісний, отже – ідеологічний. Ідеологічність сміху обумовлена ідеологічністю знаку. «До всякого знаку прикладені критерії ідеологічної оцінки (брехня, істина, справедливість, добро тощо) [Волошинов (Бахтин) 1993: 14].

Сміх – це перехід від певної несвободи до певної свободи. Він пов'язаний із звільненням від умовностей [Аверинцев 1992: 9-10]. Сміх, звичайно, можна сприймати як відхід від культури, повернення до «дознакового стану». Але навіть порушуючи культурні норми, відкидаючи і заперечуючи культуру, людина, що живе в суспільстві, все рівно не може вийти за рамки культури. «Людина приречена культурі» (М.О.Бердяев). А ситуація «натурального», «природного» сміху – чи можлива вона в принципі?

Повернення до дознакового стану неможливе, можливе лише тимчасове звільнення від умовностей, можливий відхід від буквального розуміння знаку, можливе порушення правил використання знаків та їх комбінацій. Сміх виникає внаслідок порушення усталеного порядку сигніфікації, втрати знаком свого значення чи набуття ним нового, несподіваного значення та смислу. Загальною властивістю для усіх цих порушень є зміна відособленого характеру знаків, внаслідок чого виникають нові види відособленості і нові можливості представлення і інтерпретації явищ [Аймермахер 2018: 73]. І в цьому, на наш погляд, полягає семіотична основа сміху як соціокультурного явища.

Сміх постає як універсальний соціокультурний феномен, скрізь призму якого можна простежити діалектику природного, соціального, культурного, а також індивідуального, колективного і суспільного в житті людини. Сміх амбівалентний. Сміх первинний і універсальний. Сміх спонтанний і природний, стихійний і непередбачуваний. Та при цьому сміх соціально, історично і культурно обумовлений. Сміх виникає разом з культурою, з міфом як історично першою формою культури. Сміх можна розглядати як свого роду реакцію на репресивність культури, як момент звільнення від репресивності культури, від репресивності означення. Сміх виникає внаслідок порушення усталеного порядку сигніфікації. Але виступаючи з критикою культури сам сміх інтегрується культурою, набуває знаковості. Оскільки сміх має знакову природу, то він також є репресивним, особливо по відношенню до того, над ким сміються.

Існує безліч різновидів, відтінків і нюансів сміху, які, мабуть, не піддаються універсальному визначенню і вичерпному опису.

Список використаної літератури

- Аверинцев, С. С. (1992). *Бахтин, смех, христианская культура*, in: *М. М. Бахтин как философ*. Москва: Наука, сс. 7–19.
- Аймермахер, К. (2018). *Воззрения и понимания. Попытки понять аспекты русской культуры умом*. Москва: АИРО-XXI.
- Ахиезер, А. С. (1991). *Россия: критика исторического опыта*. В 3-х тт. т. 3. Москва: Философское общество.
- Бахтин, М. М. (2003). *К вопросам методологии эстетики словесного творчества*, в: *Бахтин, М. М. Собр. соч.*, т. 1. М.: Русские словари, Языки славянской культуры, сс. 265–325.
- Волошинов, В. Н. (М. М. Бахтин). (1993). *Марксизм и философия языка: Основные проблемы социологического метода в науке о языке*. М.: Лабиринт.
- Гурин, С. (2000). *Маргинальная антропология*. Саратов: Изд. центр СГСЭУ, 237 с. Дата звернення: 17.04.19. Режим доступу: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000963/st000.shtml>
- Кашкин, В. Б. (2013). *Введение в теорию коммуникации*. Москва: Флинта.
- Козинцев, А. Г. (2002). *Об истоках антиповедения, смеха и юмора (этюды о щекотке)*, в: *Козинцев А. Г. Смех: истоки и функции*. СПб.: Наука, с. 5–43.
- Козинцев, А. Г. (2007). *Человек и смех*. СПб.: Алетейя.
- Левченко, В. (2011). *Смех как антропологическое измерение культуры*, в: *Добѣа / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології, Одесса: ОНУ ім. І. І. Мечнікова, вип. 16*, сс. 74–81.
- Лихачев, Д. С., Панченко, А. М., Поньрко, Н. В. (1984). *Смех в Древней Руси*. Ленинград: Наука.
- Лотман, Ю. М., Успенский, Б. А. (1994). *Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века)*, в: *Успенский Б. А. Избр. труды, том 1. Семиотика истории. Семиотика культуры*. Москва: Гнозис, с. 338–380.
- Лотман, Ю. М. (2002). *Семиотика культуры в Тартуско-Московской семиотической школе. Предварительные замечания*, в: *История и типология русской культуры*. СПб.: Искусство-СПБ, сс. 5–20. Дата звернення: 17.04.19. Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/lotman/txt/mlotman02.html#T22>
- Лотман, Ю. М. (2002). *Статьи по семиотике культуры и искусства*. СПб.: Академический проект.
- Шатин, Ю. В. (2003). *Миф и символ как семиотические категории*, in: *Язык и культура*. Новосибирск, с. 7–10. Дата звернення: 17.04.19. Режим

- доступу: <http://www.lingvotech.com/shatin-03>
- Эко, У. (2006). *Отсутствующая структура: введение в семиологию*. СПб.: Симпозиум.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, Inc., Publishers.
- Zerzan, J. (1994). *The Nihilist's Dictionary*. Retrieved on April 17, 2019 from <https://theanarchistlibrary.org/library/john-zerzan-the-nihilist-s-dictionary>

Александр Михайлюк, Виктория Вершина
СМЕХ И КУЛЬТУРА (СЕМИОТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Предпринимается попытка рассмотреть смех как социокультурное явление, определить место смеха в культуре. Культура рассматривается с семиотической точки зрения как знаковая система. Смех находится «на грани» культуры. При этом смех социально, исторически и культурно обусловлен. В процессе социальной эволюции смех приобретает знаковость. С семиотической точки зрения смех рассматривается как явление, возникающее в результате нарушения устоявшегося порядка сигнификации, утраты знаком своего значения или приобретения им нового, неожиданного значения и смысла. Смех выступает как своего рода реакция на репрессивность культуры, и в то же время он укрепляет культуру.

Ключевые слова: смех, культура, семиотика, знак.

Aleksandr Mykhailiuk, Viktoria Vershyna
LAUGHTER AND CULTURE (SEMIOTIC ASPECT)

An attempt is being made to consider laughter as a sociocultural phenomenon and to determine the place of laughter in culture. Culture is viewed from a semiotic point of view as a sign system. The culture is always repressive. Repressiveness of culture is determined by the repressiveness of the sign. A sign requires recognition, the ability to read, interpret it. The definition establishes rules and conventions. In a signified space, we constantly feel limitations, pressure, and lack of freedom.

Laughter is existing «on the edge» of culture. At the same time, laughter is socially, historically and culturally determined. It is problematic to attribute laughter to pre-symbolic communication means, tribal memory, which links a person's behavior with that of his ancestors.

In the process of social evolution, laughter takes on a sign. Laughter refers to the symbolic and symbolic sphere of human activity and is a purely human property. «Homo ridens» provides for «Animal symbolicum». From a semiotic point of view, laughter is seen as a phenomenon that arises as a result of a

violation of the established order of signification, the loss by a sign of its significance, or its acquisition of a new, unexpected value and meaning. The concept of M. M. Bakhtin's carnival is considered as a theory of the reciprocity of sign and non-sign, chaos and orderliness. The carnival reveals the conventions of the sign, the conventions of culture as a whole. Laughter exposes culture as a sign system, as a system of conventions. Laughter can be seen as a kind of reaction to the repression of culture, as a moment of liberation from the repression of culture. But a person living in society cannot go beyond culture. While criticizing culture, laughter strengthens culture. Laughter can also be repressive, especially in relation to who they laugh at. Laughter emerges as a universal socio-cultural phenomenon, through the lens of which one can trace the dialectic of the natural, social, cultural, as well as individual, collective and social in human life.

Keywords: *laughter, culture, semiotics, sign.*

References

- Averintsev, S. S. (1992). *Bakhtin, smekh, khristianskaya kultura* [Bakhtin, laughter, Christian culture], in: *M. M. Bakhtin kak filosof*. Moskva: Nauka, pp. 7–19.
- Aimermakher, K. (2018). *Vozzreniya i ponimaniya. Popytki ponyat aspekty russkoi kultury umom* [Views and understanding. Attempts to understand aspects of Russian culture with the mind]. Moskva: AIRO-XXI.
- Akhiezer, A. S. (1991). *Rossiya: kritika istoricheskogo opyta* [Russia: a critique of historical experience]. V 3-kh tt., t. 3, Moskva: Filosofskoe obshchestvo.
- Bakhtin, M. M. (2003). *K voprosam metodologii estetiki slovesnogo tvorchestva* [To questions of the methodology of aesthetics of verbal creativity], in: *Bakhtin M. M. Sobr. soch.*, t. 1. Moskva: Russkie slovari, Yazyki slavyanskoi kultury, pp. 265–325.
- Voloshinov, V. N. (Bakhtin M. M.) (1993). *Marksizm i filosofiya yazyka: Osnovnye problemy sotsiologicheskogo metoda v nauke o yazyke* [Marxism and the philosophy of language: The main problems of the sociological method in the science of language]. Moskva: Labirint.
- Gurin, S. (2000). *Marginalnaya antropologiya* [Marginal anthropology]. Saratov: Izd. tsentr SGSEU, 237 p. <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000963/st000.shtml>
- Kashkin, V. B. (2013). *Vvedenie v teoriyu kommunikatsii* [Introduction to Communication Theory]. Moskva: Flinta.
- Kozintsev, A. G. (2002). *Ob istokakh antipovedeniya, smekha i yumora (etyud o shchekotke)* [About the origins of anti-behavior, laughter and humor (a

- ticklish study], in: *A. G. Kozintsev. Smekh: istoki i funktsii*. SPb.: Nauka, pp. 5–43.
- Kozintsev, A. G. (2007). *Chelovek i smekh* [Man and laughter]. SPb.: Aleteiya.
- Levchenko, V. L. (2011). *Smekh kak antropologicheskoe izmerenie kultury* [Laughter as an anthropological dimension of culture], in: *Δόξα / Doxa. Zbirnik naukovikh prats z filosofii ta filologii*, Odesa: ONU im. I. I. Mechnikova, vyp. 16, pp. 74–81.
- Likhachev, D. S., Panchenko, A. M., Ponyrko, N. V. (1984). *Smekh v Drevnei Rusi* [Laughter in Ancient Russia]. L.: Nauka.
- Lotman, Y. M., Uspenskii, B. A. (1994). *Rol dualnykh modelei v dinamike russkoi kultury (do kontsa XVIII veka)* [The role of dual models in the dynamics of Russian culture (until the end of the 18th century)], in: *Uspenskii B. A. Izbr. trudy, tom 1. Semiotika istorii. Semiotika kultury*. M.: Gnozis, pp. 338–380.
- Lotman, Y. M. (2002). *Semiotika kultury v Tartusko-Moskovskoi semioticheskoi shkole. Predvaritelnye zamechaniya*. [Semiotics of culture in the Tartu-Moscow semiotic school. Preliminary remarks], in: *Istoriya i tipologiya russkoi kultury*, SPb.: Iskusstvo-SPB, pp. 5–20. Retrieved from <http://www.ruthenia.ru/lotman/txt/mlotman02.html#T22>
- Lotman, Y. M. (2002). *Stati po semiotike kultury i iskusstva* [Articles on semiotics of culture and art]. Spb.: Akademicheskii proekt.
- Shatin, Y. V. (2003). *Mif i simvol kak semioticheskie kategorii* [Myth and symbol as semiotic categories], in *Yazyk i kultura*. Novosibirsk, pp. 7–10. Retrieved from <http://www.lingvotech.com/shatin-03>
- Eko, U. (2006). *Otsutstvuyushchaya struktura: vvedenie v semiologiyu* [The Missing Structure: An Introduction to Semiology]. SPb.: Simpozium.
- Geertz, Clifford. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, Inc., Publishers.
- Zerzan, John. (1994). *The Nihilist's Dictionary*. Retrieved on April 17, 2019 from <https://theanarchistlibrary.org/library/john-zerzan-the-nihilist-s-dictionary>

*Стаття надійшла до редакції 14.04.2019.
Стаття прийнята 29.04.2019*